

ISSN 1820-502X

Предавања из историје језика

Нови Сад, 2004

ПРАСЛОВЕНСКА ЛЕКСИКА И КУЛТУРА У ИНДОЕВРОПСКОМ КОНТЕКСТУ¹

I

Насловом овог кратког курса маркирана су два различита, али међусобно повезана поља истраживања: истраживање словенске лексике усмерено ка етимолошкој реконструкцији прасловенског лексичког фонда и истраживање културе старих Словена, које је такође реконструктивног карактера, пошто и његов предмет, као и прасловенски језик, лежи с ону страну историјских знања. Оно изискује интердисциплинарни приступ, у којем са дијахроном лингвистиком своје напоре удружују друге научне дисциплине, пре свега археологија и етнологија (или културна антропологија). Успешно сагледавање праисторијских језичких и културних феномена није могуће ван компаративног контекста; за старе Словене тај оквир оцртан је распрострањеношћу индоевропских језика у старо доба и историјско-географски или типолошки блиским културним моделима сродних народа, у том смислу што је прасловенски језик само један од архаичних индоевропских дијалеката, а стара словенска култура само једна од варијаната архаичне културе северних Индоевропљана.

Ми нисмо археолози ни етнологзи, и наше полазиште нужно мора бити лингвистичко, конкретније – етимолошко, али постоје две врсте етимологије, од којих је једна више окренута самом језику, а друга ванјезичким реалијама. Код прве је тежиште на облику, код друге – на значењу. Поређењем сазвучних речи у сродним језицима долази се до за-

¹ Овај чланак заснован је на писаној подлози двају предавања одржаних у склопу постдипломског курса на Филозофском факултету у Новом Саду, 5. и 19. априла 2003. године. У широк тематски оквир оцртан насловом уденуо сам, као илустрације, резултате властитих објављених и необјављених истраживања. Како је текст ипак првенствено намењен *ad usum scholarum*, нисам желео да га оптерећујем гломазном научном апаратуром, па се задовољавам упућивањем, у фуснотама, на најновије радове, своје и других, у којима се дата тема подробније разматра и даје преглед раније дискусије. Из истог разлога, списак скраћеница коришћене литературе на крају чланка сведен је на наслове од општијег значаја за бављење проблемима индоевропске компаративистике и, у склопу ње, језичке и културне праисторије Словена.

кључка о постојању и природи генетске везе међу њима: зависно од формалних односа у складу са законитостима дијалекатске диференцијације, пре свега са фонетским законима, оне се просуђују као једна другој прасродне, упоредо настале из истог прајезичког предлошка, или повезане на плићој хронолошкој равни, у смислу позајмице из једног језика у други, или у оба из неког трећег извора. Значење при том игра улогу само утолико, што поткрепљује суд о етимолошкој повезаности облика. Такве, “суве” етимологије углавном читамо у етимолошким речницима. Постоји, међутим, и друга врста етимолошких истраживања, где је семантика у првом плану, а облична подударност служи само као полазна тачка за реконструкцију изворног значења и, у крајњој линији, културно-историјске реалије која иза њега стоји. Такав је Бенвенистов “Речник индоевропских установа”, који се недавно појавио у мом преводу на српски. Прихватио сам се тога нимало лаког посла пре свега због наших студената који се са било које стране, из славистике или из класичне филологије, упуштају у индоевропеистику. У Бенвенистовој књизи они имају веома леп пример како етимологија не мора служити себи самој, него кроз речи отвара широке и дубоке увиде у далеку прошлост, а Бенвенистов метод је по много чему узоран: његова анализа се од лексеме непрестано враћа тексту, испитујући фокусирану реч у одабраним контекстима и њеним најкарактеристичнијим употребама. Тим путем долази се до сазнања о разлозима за избор ознаке, које непосредно води поимању природе означеног. Речник прераста у појмовник не само реконструисане “пракултуре”, него и раних фаза културног развоја поједних индоевропских огранака. Природно је што при том у првом плану стоје оне индоевропске традиције које су нам најбоље документоване архаичним текстовима: старогрчка, староиндијска, староиранска, а истакнуто место има и старогерманска, где се недостатак домаћих извора у великој мери допуњава драгоценим обавештењима која нам пружа Тацитова “Германија”. Далеко од тога да буде занемарен, словенски материјал је ту ипак у другом плану. Осим тога, Бенвенист се ограничава на појмове нематеријалне културе: привредне, друштвене и духовне “установе”, како их назива.² Ми ћемо овде покушати да неке одабране словенске установе подробније сагледамо у индоевропском контексту на начин на који то Бенвенист чини, и поћи ћемо управо од сфере материјалне културе, али само да бисмо показали како се она тесно преплиће са другим сферама, пре свега са социјалном.

² Први део другог тома дела Гамкрелидзе/Иванов чини обиман и занимљиво конципиран “Семантический словарь общеиндоевропейского языка” (II 457–855), којим је обухваћена и материјална култура. Своју вредност до даљег задржавају Buck-ов речник одабраних синонима и, особито са археолошког становишта, двотомна енциклопедија Schrader/Nehring, поред нове слично конципиране публикације ЕИЕС.

Једно значење код којег се та тешкоћа разграничења између материјалне и духовне културе нарочито јасно оцртава јесте “градити”. У свом глаголском виду оно се изводи из ознака за конкретне градитељске технике, док одговарајуће именице своје првобитно конкретно значење грађевинског објекта по правилу шире у називе за јединице друштвеног устројства.

Основни глагол у српском и хрватском језику, *градити*, заправо је поствербал од *град*. Сувом етимолошком анализом из упоређених облика стсл. *gradъ*, чеш. *hrad*, пољ. *gród*, рус. *gorod* долазимо, на прасловенској равни, до реконструкције **gordъ*. Историјат значења речи у поједним језицима води нас такође до једнозначног закључка да је она у прасловенском, као у старије доба у његовим појединим изданцима, означавала утврђење. Са том формалном и семантичком реконструкцијом у складу је компаративни налаз на дубљој, индоевропској равни. Сродне речи показују значења у распону од ‘кућа’ (стинд. *g – (d)há-*, авест. *g...r...da-*, гот. *gards*) преко ‘тор, обор’ (лит. *gardas*, гот. *garda*) до ‘ограда, плот’ (стисл. *garðr*, алб. *gardh*)³ и омогућују реконструкцију праие. корена **gerdh-* ‘оградити, опасати’; глаголско значење чува се у германском: гот. *bigairdan* ‘опасати’, нем. *Gürtel* ‘појас’. Словенски рефлекс тог корена као с.-х. *ограда*, *градина*, *виноград* потврђују то основно значење оградавања, ограде, а рус. *жердь* ‘мотка, колац’ сведочи да је та ограда била од густо пободеног коља или брвана.⁴ Проблем представља постојање, у балтском и словенском, речи које претпостављају варијанту истог корена са палаталним анлаутом *ǵh-*, као рус. *зород* ‘стог, ограда место за стог’, лит. *žardas* ‘леса за сушење жита, тор, обор’ итд. Двојство балтословенских рефлекса може се тумачити раном позајмицом непалаталних облика из неког кентумског језика, али и непотпуно спроведеном сатемизацијом на крајњем западу њеног домаћаја.

Друга грађевинска техника стоји иза другог праие. корена **dheigh-*, на који се свде, између осталог, гр. *teikhos* ‘зид’ стперс. *dida-* ‘тврђава’, авест. *(pairi-)daēza-* ‘ограђено земљиште’, позајмљено у грчки као *parádeisos* ‘врт, хришћански рај’. Глаголи од истог корена стинд. *déhmi* ‘мазати, облагати’, лат. *ingere* ‘обликовати’, *figura* указују да је првобитно реч о мешењу иловаче и зидању њоме, а са тим се слажу и значе-

³ Ране позајмљенице из индоиранског у угрофинским језицима су војачко *gurt* ‘станиште, село’, сирјанско *gort* ‘кућа, стан, земуница, крипта, гроб’.

⁴ Са ширењем значења **gorditi* на друге технике грађења словенски је осетио потребу да за ‘палисаду’ у разна времена зајми друге речи. Тако је гр. именица *phálanx*, *phálanga* у два наврата прешла Словенима: у прасловенско доба, посредством Скита, као **xalqga*, а у новије доба као *паланка*. В. *Этимология 1997–1999*, 87 дд.

ња неких именских изведеница: лат. *figulus* ‘лончар’, гот. *daigs*, нем. *Teig* ‘тесто’, праслов. *děža* ‘наћве’ < **dhoighiā* итд.⁵ Од истог корена **dheigh-* метатезом се изводи варијанта **gheidh-* одражена у балтословенском: лит. *žiedžiù, žiēsti* ‘обликовати’, праслов. **zъdati* ‘зидати’. Пре него метатеза могла би се ту претпоставити дисимилација у облику са префиксом праие. **ut-s-* и још неупрошћеним фрикативом на месту праие. палатала: **uz-deidz-* > *vъzidati*, реинтепретирано као *vъ-zidati* (али се поред значења ‘узидати, уградити у зид’ код овог глагола чува и ‘саградити, подићи’, које одговара облику са **vъz-*). Тако префигирани облик врло је стар, јер постоји још у индоиранском, авест. *uz-daēz-*, парф. *uz-dišta-* ‘нагомилати, згрнути, насути, наслагати, назидати’, *uz-daēza(y)-* ‘земљани насип, зид’, стинд. *uddehikā-* f. ‘термит’. Наравно, *zид* се замишља пре свега од камена, али када се у црквенословенском тексту каже да Бог *создаде Адама* – од иловаче – ту као да је преводилац још осећао изворно значење глаголског корена. Руски *строить* ‘градити’ представља семантичку иновацију; у другим слов. језицима **strojiti* показује друга значења, као ‘шкопити, штавити’, која омогућују реконструкцију изворног значења праслов. **strojь* (одакле би то био де-номинал) као ‘ред, склад, лепота’, у вези са праие. **krei-* ‘леп’,⁶ уп. рус. *стройный* ‘стасит, складан’.

У другом поглављу треће књиге свога “Речника индоевропских установа”, насловљеном “Четири круга друштвене припадности” Емил Бенвенист бави се једним другим, веома старим глаголом у значењу ‘градити’, који се реконструише као **dem(h₁)-*. Није јасно каква техника градње стоји иза њега. Германска значења свде се на градњу дрветом, као и микенска сложеница *nau-domo-* ‘бродоградитељ’. У праиндоевропском постојао је у том значењу глагол **teks-* или **tetk-*, одатле и праслов. **tesati*, уп. даље лит. *tašyti*, стинд. *táks□ati*, авест. *tašaiti*. У грчком се глагол није очувао, већ само именица *téktōn* ‘дрводеља’, такође у пренесеној употреби песн. (*w*)*epéon téktōn* ‘тесар речи = песник’, која се подударом са стинд. вед. *vācam taks□-* ‘тесати реч, састављати песму’, што допушта да се реконструише једна још праие. метафора.⁷ Упоредо постојање глагола **teks-* и **dem(h₁)-* упућује на првобитну разграниченост њихове семантике, у том смислу што је први значио ‘те-

⁵ Значење (*no*)*duhu* ‘саградити’ као и атематски облик без -*v-* указује на могућност укрштања **dvigati* ‘кретати се’ и **dig-ti* ‘зидати, градити’. Посреди би била варијанта на (лабио)велар **gh-/g^h-*, на чије постојање указују стинд. облици као *degdhi, digdhá-*, нперс. *dēg* ‘лонац’ (друкчије EWA I 746 д.).

⁶ Тако М. Snoj у Bezljaj III 332.

⁷ В. Schmitt, 296–298 (до данас најважнија синтеза о индоевропском песничком језику).

сати, тј. сечењем дрвета обликовати грађевинске елементе⁸, а други ‘склапати те елементе у целину здања’,⁹ уп. нарочито *ga-timan*, *ge-zietmen* ‘пристојати’, поред изведенице енгл. *timber* ‘дрвена грађа’, нем. *Zimmer* ‘соба’, *Zimmerman* ‘дрводеља’ < **temra-* < **dem-ro-*. Та семантика склапања доцније се могла пренети на друге грађевинске технике слагања камена или опеке. Тако за вавилонску технику зидања редовима опеке Херодот употребљава управо гр. глагол *démō*.

Бенвенист стр. 204 придаје исувише значаја тој очито секундарној употреби, а чини и једну још спорнију ствар: он раздваја гр. *dómos* као поствербал од *démō* ‘градити’ и, према томе, термин из области материјалне културе, од лат. *domus*, праслов. **domъ*, стинд. *dám(a)-* итд., што би, по њему, била реч од другог корена и из друге семантичке сфере, спадала би у терминологију друштвеног устројства. Чини се да је Бенвенист био превише импресиониран опреком међу претежно материјалном употребом грчке и нематеријалном латинске речи. Поглед на употребе речи **domъ* у слов. језицима (који омогућују одреднице у два праслов. речника, ЭССЯ 5, 72 д., SP 2 s.v.) очитује нам доследну и, свакако, изворну упоредност материјалног значења ‘зграда’ и социјалног ‘породица, завичај’.

Та семантичка дихотомија среће се као пресликана код речи *кућа* у српском, а делом и у бугарском језику, која осим ‘породични дом’ значи и ‘велика патријархална породица, задруга’. И она је прасловенска: **kqt’ a*, али не и општесловенска, а њено даље порекло и првобитно значење није извесно. На ширем словенском плану преовлађује материјално значење зграде старинског и једноставног типа, стаје, или дела куће у којем је огњиште. Пада у очи да је реч ограничена на јужне и источне Словене. Пољско дијалекатско *kuczka* је позајмљено из украјинског.¹⁰ На словенском северозападу изгледа да је ипак постојао један сродан назив, **kqtina*, посведочен у средњовековним латинским изворима који говоре о делатности бамбершког бискупа Отона на покрштавању полапских Словена. У Штетину Отон је уништио четири паганска храма означена тим општим називом.

Erant autem in civitate Stetinesi continae quattuor, sed una ex his, quae principalis erat, mirabili cultu et artificio constructa fuit ... In hanc aedem ex prisca patrum consuetudine captas opes et arma hostium, et quicquid ex praeda

⁸ Или ‘плести’, првобитно термин за *плот* или зид од плетера, чиме би се објаснило лат. значење *texo* ‘плести, ткати’, ретко и ‘градити’ (тако Рокоту 1058, док је за Бенвениста 7 семантички јаз између значења у латинском и у другим језицима непремостив).

⁹ У истом значењу постојао је корен **ar-* (**h₂er-*), специјализован на коларску терминологију (Рокоту 55 дд., EWA 107).

¹⁰ Као што је мак. *куќа* и буг. дијал. *куќя* из српског, уп. БЕР 3, 113 д.

navali vel etiam terrestri pugna quaesitum erat, sub lege decimationis congebant.¹¹

Tiemo: Quare templa illa vocabant continas? — Sefridus: Sclavica lingua in plerisque vocibus latinitatem attingit, et ideo puto ab eo quod est continere continas esse vocatas.¹²

Ова стара полапска реч **kǫtina*, и источно- и јужнословенска **kǫt'a*, могу се схватити као изведене од истог корена **kǫt--*. Полапској речи на словенском југу формално одговара *кутина* ‘стрма морска драга’,¹³ ‘ниско земљиште крај реке или потока’, Банат, у Чанадској жупанији у другој половини XVI в. забележено на два места као топоним,¹⁴ у сливу Нишаве *Кутина* (1498), уп. буг. *Кџтина* (у тур. запису из прве четврти XVI в. *ktnæ*) село 20 км северно од Софије.¹⁵ Семантика се не подудара, (јужно)словенски **kǫtina*, не означава грађевину, већ ‘морски или речни теснац, сутеску’. У основи је значење скровитости, тако се поред *кутина* каже и описно *закутна драга* или *увала*.¹⁶ Ту је очита веза са глаголом (*за-*)*кутати* ‘(са-)крити’, праслов. **kǫtati* поред **kutati* ‘крити’.¹⁷ На горенаведеном опису штетинске ‘контине’ као места где су се чувале драгоцености могла би се утемељити претпоставка основног значења ‘скривница’. Доста њих и **kǫt'a* изводи од **kǫtati* ‘крити’. То извођење може се позивати на семантичку паралелу *кров*, рус. *крыша* итд. као основни елеменат куће од **kryti*, затим на блр. дијал. значење *кутаць* ‘городить, строить (забор, ограду)’ (ЭССЯ I.c.), на дефиниције значења попут оне у бугарском *кџцата* ‘стая за кџтане нещата за облекло и нещата за јасиво и вариво’. То, додуше, може бити и паретимолошка реинтерпретација, како то узима Трубачов у ЭССЯ I.c. приклањајући се другом, такође доста распрострањеном извођењу **kǫt'a* од **kǫtъ* ‘угао’. Неки његови аргументи звуче проблематично, као тврдња да је творба **kǫt-ja* од **kǫtati* мало вероватна (има старих девербатива на *-ja* као *среџа*, *вреџа* итд.). Но занимљив је његов покушај реконструкције изворне семантике како саме речи **kǫt'a*, тако и **kǫtъ* у односу према синониму праслов. **ǫgъlъ*. У духу опозиције ‘унутрашњи’ : ‘спољашњи’, какву налазимо у

¹¹ Herbordus (a. 1159. scripsit), Dialogus de vita Ottonis episcopi Babenbergensis II 32, по FHRS 25.

¹² Ibid. 31.

¹³ Наставни вјесник 4, 51, по РСА 11, 100.

¹⁴ П. Ивић у: СДЗб 40/1994, 13.

¹⁵ За ове топониме в. зборник *Говори призренско-тимочке области и суседних дијалеката*, Ниш 1993, 119.

¹⁶ РСА 6, 50.

¹⁷ Фонетски дистинктивно је једино стелов. *sǫ-kǫtati*, буг. *кџтам*, уп. ЭССЯ 12, 69 (где упућује на варијанту **kutati*, али је 13, 139 нема!), даље Фасмер II 433; БЕР 3, 154 д., Sławski III 440 д.

паровима о којима пише Бенвенист (207 дд.): ‘дома, лат. *domi* vs. *vani*, *напољу*, *на дворе*, лат. *foris* итд., Трубачов претпоставља да је изворно **ogъlъ* спољашњи, а **koḱъ* унутрашњи угао, део куће око огњишта, значење које се заиста среће код ове речи, као и код **koḱ-ja*. Уп. и још праслов. spoj **babъjъ* **koḱъ* ‘бабљи кут’, тј. део куће крај огњишта где седе старе жене (а не ***babъjъ ogъlъ!*). Трубачов даље чини искорак из језика у археологију, доводећи тако реконструисано значење речи **koḱ-ja* у вези са земуницама или полуземуницама карактеристичним за југоисточни, антско-склавински, али не и за северозападни, “венедски” део познопрасловенског археолошког простора, код којих је огњиште (или пећ) смештено управо у углу.

Којој год од ове две конкурентне етимологије да се приклонимо, **koḱ’a* би као назив за кућу било прасловенско новообразовање, начињено било да се означи одређен, новији тип зграде, било да се лексички диференцирају значења ‘кућа као зграда’ и ‘кућа као породица, задруга’, тако што би се ово друго оставило баштињеној речи **domъ*. Индоевропске везе ни за **koḱ’a* ни за **koḱъ* нису јасно утврђене, а међу речима које се могу упоредити досад се није нашла ниједна у значењу куће или сл. Глагол **koḱati* има јединог сигурног сродника у стпрус. *po-kūnst* ‘крити, чувати’, *pa-kūnst* ‘чувати’, *(po)kūnti* ‘штити’; даље везе са ие. *(s)*kut-* ‘кожа’ у балтском, германском и грчком су неизвесне. Што се тиче праслов. речи **koḱъ*, Трубачов се најскорије приклања старом тумачењу Зубатог које је своди на **kamp-tos* од ие. корена **kamp-* ‘савијати’ и има ту предност што успоставља везу између ње и балтског назива за ‘угао, руб’, лит. *kampas*, а мана му је што у корист једне “коренске етимологије” пренебрегава неке њене непосредније паралеле. То је пре свега познолат. *cantus* ‘обруч, наплатак точка’, ит. *canto*, фр. *chant*, енгл. *cant*, нем. *Kante*. Исходиште ове речи сматра се да је било у келтском, одакле је преко латинског ушла у романске језике, а из њих се ширила у германске и даље у словенске; одатле и наш израз с.-х. *на кант*. Мисли се да би и **koḱъ* могла бити рана, још прасловенска позајмљеница из истог западног извора (има мишљења да ни **ogъlъ* није прасродно лат. *angulus*, већ одатле позајмљено). Са друге стране, ова реч се пореди са грчком *kanthós* ‘угао ока, око’, за коју један позни лексикограф бележи иначе непотврђено значење ‘отвор на крову за дим’, које је доста блиско претпостављеном изворном значењу **koḱъ* ‘део куће где је огњиште’. Но грчка реч тешко може бити прасродна словенској, јер се гр. *th* (θ) по правилу своди на ие. **dh*, које је у словенском дало *d*, а не *t*. С обзиром на то, пре би се могло радити о позајмљеници из старогрчког у прасловенски, при чему би супституција

гр. *th* > слов. *t* била закономерна, а словенско значење угла куће где је огњиште објашњавало би се синегдохом. То под условом да иза јединог записа грчке речи у значењу отвора за дим стоји грађевински термин који је стварно постојао у неком делу грчког света, а не њена метафорична употреба у неком данас изгубљеном песничком делу, што је такође могуће. Историјско-географски предуслов за такве позајмице, каквих је било, пружа присуство грчких колонија у северном прибрежју Црног мора, при чему су улогу посредника између њих и Прасловена играли ирански Скити и Сармати, настањени у степском појасу данашње Украјине и јужне Русије.

Када је већ реч о њима, треба указати на једну досад незапажену паралелу коју речи **kɔt'a*, **kɔtʲ* имају у језику кавкаских Осета, који је савремени продужетак сарматског: осет. *kaent*. Истини за вољу, ни она није довољно посведочена; данас више није у употреби, а једина јој је потврда у преводу Новог завета на осетски насталом 1864. у Тбилисију, на почетку тринаестог поглавља јеванђеља по Марку, где Исус прориче пропаст Јерусалима и рушење јерусалимског храма. Ту множица *kaentya* преводи гр. *oikodomaí* 'грађевине, здања'. Иако хапаксна, ова реч оставља утисак аутентичности, јер није усамљена на општеиранском плану, већ се среће у низу источноиранских дијалеката (а при том је нема у персијском језику, који је осетском географски близак и одакле су у њега ушле бројне друге речи): хотан. *kantha-*, согд. *kndh* 'град', јагноб. *kānt*, из источноиранског позајмљено у староиндијски као *kantha-* n., *kanthā-* f. 'град; зид од набоја', чест апелативни елемент сложених топонима на простору северозападне Индије *Āhvara-kāntham*, *Dāks-i-kanthā*, а на другој страни у суседне турске језике: азерб., ујг., кипч. *kānt* 'град, насеље', полов. *kent* 'civitas', предњоазијски топоними *Самарканд* (стгр. *Μαράκάνδα*), *Ташкент*, тур.: 'камени град'.¹⁸ Староирански праоблик **kanθa-* је, по Абајеву l.c., био изворно назив за утврђено, ровом и зидом окружено насеље, изведен од **kan-* 'копати'.¹⁹ Ако се пође од истог предлошка, било путем прасродства било позајмице, првобитно значење речи **kɔt'a* могло је најпре бити 'пребивалиште укопано у земљу'. Ваља рећи да је од овог истог корена у староиранском постојала и реч изведена од његове нулске базе, са *ō* > *a*, и са варијантама анлаута *k-* и *x-*, која је у два наврата прешла Словенима. Од варијанте *kata-*, посведочене у Авести у значењу 'соба, остава, подрум', изводи се праслов. **kotʲ*, *kotʲsʲ* 'стаја, преграда, одељење, кавез' и слов.,²⁰ а од варијанте **xata-* доцнија позајмљеница *xata-* 'сеоска кућа',

¹⁸ KEWA I 151; Фасмер III 553, IV 30; Абаев I 579, Bailey 51.

¹⁹ Друкчије Бејли (Bailey l.c.), који га изводи од хомонимног глагола **kan-* 'покривати'.

²⁰ За ове речи в. ЭССЯ 11, 211 д., 214 д.

која се ширила са југоистока словенске прадомовине, данашњег украјинског подручја.²¹ На исти ирански предлогак своди се мађ. реч *ház* ‘кућа’, коју су Мађари позајмили још у својој старој постојбини. Има ли се све то у виду, као прилично реална оцртава се могућност да је и **kōt* ‘а рани иранизам. Но до даљег смо осуђени на нагађање.

Ако се већ овај колоплет сазвучја и сазначја око речи **kot* ‘а засад не да размрсити, оно што се чини сигурно јесте да је она — била домаћа творевина или однекуд позајмљена — у једном тренутку послужила нашим далеким прецима да “рематеријализују” већ увелико “социологизовано” значење старијег, из праиндоевропске епохе наслеђеног термина **domъ*. Сасвим је природно што је у доцнијим временима на делу словенске територије и ова нова реч сама подлегла “социологизовању”, у употребама као наше *оженити се из добре куће, самохрана кућа, краљевска кућа* итд.

Такав развој, при којем је семантичко разгранање старе речи у различите термилошке системе претходило лексичкој иновацији, није био редак. Доста блиску аналогију пружа нам и други пар термина који ћемо овом приликом размотрити, а који, према Бенвенистовој терминологији, спада у шири круг друштвене припадности од “кућа, дом”.

То је праслов. **vьsь*, ген. *vьsi* ‘село’. Заједно са стинд. *viš-* ‘насеље, породица, род’, авест. *vis-*, стперс. *viθ-* ‘кућа, двор, село’, она рефлектује праие. атематску именицу **ǵik-*; сродне формације одражене су у гр. *(v)oikos*, *(v)oikia* ‘кућа’, гот. *weihs* ‘село’, алб. *vise* ‘место’, у множини ‘област’. Од истог корена у индоиранском постоји глагол, стинд. *višati*, авест. *vīsaiti* у значењу ‘настанити се’. Већ из овог прегледа види се да се семантика грана од ‘станиште’ на једну страну према ‘кућа, насеље као скуп кућа’, а на другу према ‘заједница људи повезаних не само заједничким боравиштем, него и међусобним сродством’.

Реч **vьsь* је прасловенска и општесловенска, у том смислу што је историјски посведочена код свих словенских огранака, почевши са старословенским споменицима, који документују њено некадашње присуство на југоистоку. Током времена, она се у добром делу словенског света изобичајила, и тај процес текао је од истока ка западу. У источнословенском потпуно је изашла из употребе, такође у источнојужнословенском (тј. бугарском и македонском), а живи још у словеначком и западнословенским језицима; словачки и српско-хрватски ту, у складу са својим географским положајем, представљају средњи случај: у њима се реч чува само дијалекатски и реликтно, у топонимији. Још је жива на

²¹ Потврђена је још у белоруском, пољском, словачком, кашупском, дијалекатски и у чешком, ил. 8, 21 д.

северозападу, у делу чакавских говора и у кајкавском наречју, где се непосредно надовезује на словеначки ареал. На словеначко-кајкавском подручју остала је до данас продуктивна у топономастичкој творби, док историјско чакавско подручје ту пре иде заједно са старосрпским, где топоними који садрже *vas* представљају реликт и подложни су разним преосмишљењима, типа *Чрна вас*, данас *Црна Власт* у Лици, *Горажда вас*, данас *Гораждевац* код Пећи, *Глуха вас*, данас *Глухавица* код Тутина; сличних остатака има и у Македонији западно од Вардара, нпр. *Длга вџсь*, данас *Долга(в)ец*; на исток одатле, на источномакедонској и на целој бугарској територији, реч је ишчезла без трага. Главни конкурент, који ју је потискивао на широком словенском простору, био је синоним **sedlo*. У питању је млађа реч, словенска творевина од глаголског корена **sed-* у значењу седлачког начина живота. Имајући за разлику од изолованог **vъsъ* ослонац у прасловенској лексици, испрва је служила да се означе раселице старих “васи”, настале крчењем шума, исушивањем мочвара и уопште освајањем дотад необрађеног земљишта, а током средњег века постала је назив за насеља која су оснивали феудалци на својој земљи, насељавајући на њу кметове да је обрађују. Успут је на оном делу словенске територије где се праслов. група *dl* упростила у *l* апсорбовала стари термин праслов. **selo* ‘пациште, сеоска утрина’ (који се сматра сродним са лит. *salà* ‘острво’ герм. **sala-* ‘кућа, дворана’), тако да је у једном периоду као “феудални” термин противстајала “родовском” **vъsъ*. Овome су у доцније време конкурисале и друге речи, тако на истсл. простору *деревня*, изворно ‘ораница’ < **dъrvъn’a*, сродно са лит. *dirvà* id., на словачком *dedina* ‘баштина’.²²

Да се вратимо на прајезичку раван, видели смо да се, за разлику од староиндијског и авестијског, где уз именице *viš-*, *vis-* стоји глагол *viš-ati* односно *vīsaiti*, у прасловенском одразила само именица **vъsъ*, док за ‘становати’ има друга реч, **vitati*, заједничка и балтијском (лет. *pa-vietât*). У старословенском она значи управо то, *обитавати*, одатле и *обитељ* < **ob-vit-el’ь*, док у данашњим севернословенским језицима живи у транзитивном значењу ‘примити у свој дом’ > ‘поздравити’. Интересантно је да се сличан семантички развитак запажа код праие. корена **u(e)ik-* у индоиранским језицима, тако стинд. *višati* ‘настанити се’, али каузатив (*ā*-)*veśáya-* ‘пустити унутра’, срперс. *mys’u* ‘изволи унутра’. Регулалан рефлекс за праие. **k* је у словенском *s*, као у **vъsъ*, у балтијском *š*, а не *t*, али глагол **vitati*, *-vietât* нема убедљиве индоевропске етимологије, па би се могло допустити да се ипак своди на исти корен **ueik-* посредством неког иранског идиома у којем се праиндое-

²² За *vъsъ* на словенском југу в. ОП 16/2003, 1 дд.

вропски безвучни палатал рефлектовао као *p*.²³ Осим у староперсијском, то је био случај и у језику Скита који су између осмог и другог века пре Хр. настањивали степски појас северно од Црнога мора, као јужни суседи Прасловена. Стога није искључено да су **v̥s̥s̥* као баштињена реч и **vitati* као рана позајмљеница у крајњој линији ипак истог порекла.²⁴

Како год га етимолошки тумачили, глагол **vitati* је стар и одражава једну установу древног друштва доста различиту од нашег данашњег схватања гостопримства. Контакт са странцем, а посебно његов макар и привремен пријем, као госта, у круг властите заједнице, породичне, родовске или сеоске, за архајског човека је веома деликатан чин, који у себи садржи разне ризике, пре свега магијско-религијске природе. Стога је за то свуда постојао ритуално разрађен поступак, који није спроводио било ко, већ старешина задруге или рода. У том смислу он је, гледано споља, оличавао заједницу којом је изнутра управљао. У односу на ову другу функцију, она прва, “вођење спољних послова”, није била ништа мање важна. Њена важност свакако је била много већа у доба пре успоставе државних структура и писаних закона, док је функционисало само обичајно право у оквирима ужих заједница. С обзиром на то, не чуди што се управо у установи кућног или сеоског старешине задуженог за општење са спољашњим светом најраније оличио појам “господства”.

Патријархални старешина је у праиндоевропском означавао речју **pot(i)-* (стинд. *páti-* итд.), која је истовремено значила ‘муж’ (гр. *pósis*), а вероватно је, како то Бенвенист 55 дд. узима, у вези са индивидуализујућим честицама ‘сам, лично’ у литавском и хетитском, као и са лат. *potis sum* > *possum, posse* ‘моћи’, у том смислу, да само онај ко има право одлучивања поседује истинску индивидуалност. То *potis* које можемо схватити и као ‘господар’ и као ‘оличење’ везивало се још у индоевропском прајезику са речима ‘дом, породица’ и ‘село, род’ у чврсте спојеве који се доцније у појединим језицима рефлектују као такви или у виду сложеница. Од **dems potis* ‘господар, старешина оличење дома’ имамо стинд. *dam páti-*, авест. *d...ṇ paitiš id.*, а у грчком сраслицу *despótēs* ‘господар уопште’, која је нама у средњем веку прешла као владарска титула, а у значењу ‘аутократског владара, тиранина’ ушла у европске језике. Слично према стинд. вед. *viś-pati-*, авест. *vīś-paiti-* ‘господар рода’ стоји лит. *veš-pats* у општем значењу ‘господин’, које је утолико схватљивије што иначе у балтском сама реч **ø(e)ik-* ‘род, село’ није

²³ За праслов. позајмљенице из скитског са том фонетском цртом уп. SEB 1/2000, 344 д.

²⁴ Пада у очи семантичка подударност између лит. *vieta*, лет. *vieta* ‘место’ и алб. *visë*.

очувала. Слично уопштење одиграло се и код словенског **gospodъ*. Аналогна сложеница постоји још у латинском *hospes, hospitis*, што допушта праиндоевропску реконструкцију **ghost(i)-pe/ot(i)-*. Дословно би она значила ‘господар госта’, тј. онај ко је властан да општи са гостима, странцима; праие. **ghostis*, очувано поред слов. **gostъ* и лат. *hostis* још у германском, гот. *gasts* итд., значило је изворно ‘странац’, и то првенствено у пријатељском смислу. Може се упоредити још гр. *xénos* ‘гост’, али и ‘странац’ (одатле *ксенофобија*). Да је латинско значење ‘непријатељ’ секундарно, указује, поред саме прастаре сложенице *hospes*, и „позитивна” семантика речи *hosti-* у блиском језику јадранских Венета. Но док је лат. реч *hospes* задржала изворно значење ‘домаћин (у својству гостопримца)’, **gospodъ* је словенски термин за ‘господина, господара, носиоца власти и ауторитета уопште’, док се ‘домаћин’ исказује различито у разним словенским језицима (с.-х. реч је изведеница од придева **domat’ъjъ* индивидуализујућим суфиксом *-inъ*, упоредива са лат. дериватом од праие. **dom- dominus*, али у овом случају латинска реч је та која је проширила круг значења од ‘оличење дома, породице’ у ‘господар’). Семантичку паралелу словенском развојку ‘домаћин као гостопримац’ > ‘господар’ пружа стинд. вед. реч *arya-*, која значи и ‘домаћин’ и ‘господин, господар’; да је прво значење изворније казује нам етимологија, јер се ради о изведеници од речи *ari-* која показује сличан распон значења као **ghostis*: ‘странац, гост, непријатељ’. Према томе је *arya-* етимолошки онај члан заједнице ‘који је у вези са странцима’, а та функција је, рекли смо, била резервисана за старешину породице, рода или племена, отуда развој значења у ‘господар’. Секундарну изведеницу од *arya-* са дужењем почетног вокала, *ārya-*, заједнички преци Иранаца и Индијаца узели су за своје самоназвање. Да ли је у праву Паул Тиме (P. Thieme) који га тумачи као ‘гостопримци’, или Димезил (G. Dumézil), који у њему види првенствено израз религијског и култног заједништва, или Бенвенист, који претпоставља да је *ari-* изворно припадник друге половине друштва устројеног по егзогамном принципу, за нас овде није толико битно. Занимљиво је, међутим, питање да ли се код Прасловена значењски помак **gospodъ* од ‘домаћин, гостопримац’ у ‘господар’ одиграо самостално, или можда под раним утицајем њихових (индо)иранских суседа. Посебан проблем представља гласовни лик прасловенске речи; очекивали бисмо да гласи ***gostъpotъ*; губљење унутрашњег слога има аналогију код лат. *hospes* и да се објаснити претпоставком атематске основе *ghost-* у првом делу, а не *i-*основе каква је самостална реч праслов. **gostъ*, лат. *hostis*, али за *d* уместо *t* у последњем слогу нема доброг објашњења у оквиру словенске историјске фонетике. Једину могућу аналогију за такво озвучење пружала би реч

**svobodъ* ‘слободан’, ако се у њој претпостави исти други члан, а као први основа повратне заменице, с обзиром на стинд. *sva-pati-*, авест. *xvaē-paitiua-* ‘свој господар’, но то иначе веома примамљиво извођење је са гласовне стране још проблематичније, јер би не само и ту стајало звучно *d* уместо очекиваног *t*, него и *b* уместо *p*. Могло би се и овде помишљати на позајмицу, али није јасно из којег извора. Лениција се среће у неким старо- и средњоиранским дијалектима са којима су Словени имали контакта, али реч **ghostis*, па ни сложеница **ghost(i)-potis*, нису посведочене нигде на индоиранском простору, а и очување почетног *s-* у **svobodъ* противи се извођењу из иранског. На другој страни, германски поседује све елементе ових сложеница, али не пружа одговарајуће творбене моделе.²⁵

Последње питање које ћемо овом приликом поставити тиче се сакралне употребе слов. речи **gospodъ*.²⁶ Као што знамо, у српском се *Господ* користи искључиво за хришћанског Бога, док се за људе употребљавају изведенице *господин* и *господар*. Да у прасловенском није постојала та дистинкција, сведоче примери као слн. *gospôd* ‘господин’, код наших католика *господин Бог*. Но да ли је реч **gospodъ* у прасловенско, паганско доба, уопште примењивана не само на људе, него и на божанства, на начин на који је то случај, на пример, са грчком речју (*w*)*ánax*, којом се у најраније време, код Хомера, титулишу и људи високог рода и богови, а доцније се употребљавала само за богове — или је она сакрализована тек са примањем хришћанства, као превод грчког *Kýrios*? Мишљење, које заступају Вјачеслав Иванов²⁷ и Трубачов,²⁸ да њена сакрална примена потиче још из претхришћанског доба у вези са индоевропским култом гостопримства, о којем смо говорили, звучи примамљиво, мада се не може непосредно доказати. Поучан може бити пример старогрчког Зевса Ксенија. У хомерским спевовима врховни бог Зевс под именом *Xeínios* иступа као покровитељ људи који се зову *xeínoi* ‘странци, гости’, тј. свих оних који се из овог или оног разлога нађу изван оквира своје племенске заједнице и заштите њених божанстава и неписаних закона (у ужем смислу они могу бити *hiketái* ‘прибе-

²⁵ За **gospodъ*, **svobodъ* уп. ЈФ 46/1990, 105 дд.

²⁶ Запажања која следе даље су развијена у другом делу предавања под насловом *Два замечанија о верховном божестве древних славян (к интерпретацији сведетелства Прокопија Кесарийског)*, које сам држао 19. новембра 2003. на катедри за славистику универзитета “Eötvös Loránd” у Будимпешти; она ће, у том виду, бити објављена у мом прилогу за зборник радова посвећен јубилеју Жане Жановне Варбот који се припрема у Москви, а на њих сам се надовезао и у саопштењу “Krieg und Frieden: Vom Indogermanischen zum Griechischen” поднетом на Дванаестом заседању Индоевропског друштва у Кракову, 16. октобра 2004. године, које ће бити објављено у зборнику скупа.

²⁷ *Этимология* 1971, 302–306.

²⁸ ЭССЯ 7, 62.

глице’).²⁹ Као што такве штити, Зевс кажњава оне које се огреше о обичаје гостопримства. За разлику од своје жене Хере и кћери Атене, које мрзе Тројанце из личних побуда, зато што их је Парис увредио тако што “јабуку раздора” није доделио једној од њих, него Афродити, Зевс осуђује Троју на пропаст из једног начелног разлога: зато што се Парис, завевши и отевши жену свога домаћина, Менелаја, огрешо о обичаје гостопримства (II. XIII 624 sq.). Стари Грци су веровали да и други народи, у најмању руку културни, поштују исто божанство. Одисеј прича причу (измишљену тако да буде уверљива) како се приликом једног пљачкашког похода на Египат, претрпевши пораз од Египћана, спасао тако што је египатског владара замолио за милост, а овај га је поштедео, зазирући од Зевса Ксенија (Od. XIV 283 sq.). Чак и Полифема обраћајући му се као прибегар, Одисеј позива да поштује тога “Гостинског” Зевса, тј. претпоставља да и дивљи, чудовишни Киклопи знају за њега (у чему се преварио, Od. IX 270).

Зевс је једно од ретких грчких божанстава које има несумњиво праиндоевропско порекло, бар што се тиче етимологије његовог имена, које се подудара са стинд. вед. *Dyáus* ‘(ведро, дневно) небо, бог неба’. Истовремено се, међутим, констатује да је његов митолошки лик на грчком тлу темељно преображен. Морамо се, стога, упитати да ли је функција покровитељства над странцима код њега примарна, баштињена из праиндоевропске религије, или секундарна. Мени се први одговор чини ближи истини, премда не налази потврде на староиндијској страни (што се објашњава чињеницом да је већ у доба редакције најстарије, Риг-веде, култ Дјауса био увелико потиснут у позадину). Идеја универзалне божанске контроле и правде могла се најпре развити у вези са обоготвореним небом. Док је “земља” релативан и растегљив појам, па на српском можемо рећи *моја земља* и за пар ари земљишта у своме власништву, и за државу чији смо поданици, па и за своју планету гледајући је из свемира, “небо” је само једно, и збир свих људских бића описује се као “они који живе под истим небом”. У том смислу је и врховни бог паганских Словена, о којем пише Хелмолд, а који се типолошки најбоље схвата као небески *deus otiosus*, лако могао носити придевак **gospodь* ‘онај који надзире односе гостопримства’.

II

Бенвенистов “Речник установа”, који смо узели за полазиште своје приче, састоји се у оригиналу из два тома, од којих је први посвећен при-

²⁹ Уп. Nilsson 419 д.

вреди, сродству и друштву, а други власти, праву и религији. Тако смо и ми у претходном излагању, кренувши од материјалне културе, дошли до терминологије друштвеног устројства, а надаље ћемо говорити о словенским терминима из области духовне културе. Поћи ћемо од кључног појма религије, који Бенвенист разматра у последњем поглављу другог тома (стр. 428 дд.). Ту се бави самом латинском речју *religio*, прецизније дилемом да ли је она изведена од глагола *religare* у значењу ‘спона побожности која човека повезује са божанством’, или од *relegere*, ‘зазор, скрупула’ (сам се опредељује се за ово друго тумачење).

Као и већина других европских језика, и наш је преузео из латинског реч *религија*, јер не поседује домаћи синоним који би јој у потпуности одговарао. Од домаћих речи значењем најближе стоји *в(ј)ера*. У значењу ‘*religio*’ та реч је црквенословенски калк за грчко *πίστις*, као што је то и лат. *fides* (иначе су грчка и латинска реч сродне међу собом и са нашим *у-б(и)једуми*, праслов. **bĕditi*). У старом српском језику реч *v]ra* долази у свом изворном значењу ‘узајамно поверење, оданост, лојалност’, у обртима из правних споменика попут *prav5 goi dr5lati s5 vami i pravo; v]ro;*, или код народног песника у “Кнежевој вечери”:

– Здрав Милошу, вјеро и невјеро!
Прва вјеро, потоња невјеро! ...³⁰

То значење је врло старо, прасловенско и још праиндоевропско. Прасловенско **vĕra* је поименичење праиндоевропског придева одраженог у лат. *vĕrus*, стир. *fir* ‘истинит’. Ситуација из “Кнежеве вечере” налази паралелу у староирској епској традицији, према којој су легендарни ирски владари приређивали својим поданицима гозбе ради потврде *firinne* ‘истинитости, праведности’ своје власти. Реч је о односу узајамног поверења који представља окосницу архајског друштва.³¹

Из црквенословенског језика реч *в(ј)ера* у калкираном значењу ‘религија, вероисповест’ ушла је у народни говор, па је нпр. и у самој горенаведеној песми “Кнежева вечера” срећемо и у том значењу:

– Јер тако ме вјера не убила!
Ја невјера никад био нисам ...
Него сјутра мислим на Косову
За ришћанску вјеру погинути ... (43–47).

³⁰ Вук II 50° (3), 31–32.

³¹ Уп. А. Лома, *Пракосово. Словенски и индоевропски корени српске епике*, Београд 2002, 170.

Но у старијем српском језику обичнији су били данас застарели обрт *хришћански* (*мухамедански*, итд.) *закон*, *грчког / римског закона* ‘православан, католик’. Вук пише у “Даници” за 1834, стр. 84:

Ова реч *закон* до сад је код народа нашега значила двоје: 1) причешће, н. п. узео закон, отишао на закон, повратио закон (кад се ко побљује онај дан, кад се причести) и т. д.; 2) вера (религија), н. п. по своме закону, отишао у туђ закон и т. д. Али у првоме и у правоме смислу закон значи уредбу, која је постављена (као правило) да се људи у каквој држави или општини по њој у напредак владају.

Реч *закон* је такође општесловенска као и *в(ј)ера*, но за разлику од ње нема дубље, индоевропско порекло, него је прасловенска креација. Прасловенско **zakonъ* очито је префиксална сложеница, где је први део предлог **za* а други поствербал од глагола **četi* ‘почињати’. Дотле је етимологија јасна и неспорна, али остаје спорно питање непосредне деривације и, везано са њим, изворног значења. Преовлађује мишљење да је **zakonъ* поствербал од **začeti* као нпр. **zalogъ* од **za-legti*, и да је изворно значео ‘оно што је од почетка установљено, утврђено; начело, принцип’. Алтернативну могућност интерпретације видимо у поименичењу предлошке синтагме **za konъ*, као што је нпр. прилог рус. *зараз*, пољ. *zaraz* ‘одједном’ настао срастањем из споја **za razъ* (< **orzъ*) ‘за један мах’. У прасловенском је, наиме, постојао и поствербал **konъ* изведен од простог глагола **četi*. Његове континуанте у словенским језицима показују занимљиву семантику, уп. рус. дијал. *кон*: ‘редослед, жреб, заједничко сеоско земљиште које се раздељује међу сељанима пред сетву или косидбу; тако добивена парцела; међа’, *законатся* ‘бацити жреб, одредити редослед’. Понекад се у формулама обичајног права реч *закон* ближи оваквој употреби, нпр. у старохрватској исправи: *Dobri ljudi poli njih, ki znahu za zakon, kako je meju timi mesti.*³² Обрт *знати за закон* овде се може, у духу горенаведених руских значења, схватити као **знати за кон*, тј. за тренутно важеће разграничење *међу* поседима. Проблем који смо овде изнели и који етимолошки речници занемарују чини се са гледишта творбе незнатним, али су његове импликације за семантичку историју речи веома велике. Ставља нас, наиме, пред дилему да ли се тако важан термин духовне културе као **zakonъ* своди на општу, апстрактну семантику нечега што је божанском одлуком установљено на самом почетку времена, па самим тим неприкосновено и непроменљиво (попут грчког термина *thémis* о којем пише Бенв. 319 дд.), или на конкретно значење онога што се у један мах жребом добије и важи до следеће поделе, тј. представља резултат конвенције међу људима

³² Винодол 1449, по *Rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika JAZU* s.v.

и подложно је сталном мењању (уп. сличну семантику грчког термина *pómos*, Бенв. 53 д.).

Да се вратимо полазном појму религије, реч *v(j)era* осећа се довољном да покрије цео његов распон, као што је то, уосталом, случај и са њеним моделом, грчком речју *pístis* која је, као што смо рекли, то значење попримила тек са хришћанством. Новогрчки језик данас користи *pístis* у значењу ‘вера, вероисповест’, а за ‘религија’ има стару грчку реч *thrēskeía*, за коју уп. Бенв. 429. У прошлом веку, у навали језичког чистунства, скован је неологизам који се нешто више употребљавао код Хрвата, а мање код Срба, и на крају се није одомаћио: *богоштовље*.³³ Та новокованица занимљива нам је овде само утолико, што у себи спаја два стара термина од кључне важности за нашу тему, којима ћемо се у даљем излагању посебно позабавити: праслов. **bogъ* и **čьtiti*.

Реч **bogъ* је прасловенска, дакле и претхришћанска. Од других индоевропских језика забележена је у том значењу још код старих Иранаца: стперс. *baga-*, авест. *baya-* ‘бог’. Одговарајући облик у старондијском, *bhága-* m., значи као апелатив ‘удео, благостање, имање, посед, срећа’, а као лично име означава бога среће и благостања и изводи се од глагола праие. **bhag-* ‘доделити, добити у део’, стинд. *bhájati* ‘додељивати’, авест. **bag-* ‘бити додељен, досуђен’.³⁴ ‘Бог’ је, дакле, у словенском и иранском означен као ‘уделитељ’, онај ко људима додељује, даје у део срећу или богатство’. То јесте једна од основних божанских функција у представи старих Индоевропљана, која је свој језички израз нашла у песничкој формули заједничкој најстаријим песничким споменицима Грка и Индоиранаца и према томе насталој још у праиндоевропско доба, **dótores øeséōm* ‘даваоци добара’ као описна ознака за богове уопште: авест. *vohunqam dātārō*, о зороастријским “Светим бесмртним суштацима” (Амаша Спанта), вед. *dātā vásūnām*, о Индри, гр. хом. *dōtēres eáōn* о олимписким боговима, *dōtor eáōn* о Хермесу. Исту основну семантику ‘уделитеља’ показује и грчки термин *daímon*, који је изворно могао означавати свако божанство, да би тек у доба хришћанства попримио негативно значење ‘злудуха, демона’; он је по пореклу глаголска именица од *daíesthai* ‘до-, раз-дељивати’, а исти праие. корен је и у праслов. **dělъ*, **děliti*.

Ако је, дакле, представа о божанству као уделитељу стара, праиндоевропска, ипак се чини вероватно да је заједнички словенски и иран-

³³ Међутим, за сложенице *богопоштовање* и *богопоштовати* налазимо могуће примере народне употребе речи у РСА s.vv., из Жупе: Слава ти је за богопоштовање, а не за криву клетву — Док село богопоштује вилу, змаја и пољобранију, оно ће се и срећити и цветати. Оба примера су из збирке речи Ћири Милића (1910. и 1931).

³⁴ Даљи компаративни материјал даје Pokorný 107.

ски назив за бога иновативног карактера. Код Иранаца, лексичка иновација којом је реч *baga-* уопштила значење од ‘(божански) уделитељ’ у ‘бог’ везује се за њихово деградирање старијег, заједничког индоиранског и још праиндоевропског назива за богове, **daiva-* < **deiǝo-*, који је у зороастризму демонизиран на сличан начин као горепоменута грчка реч у хришћанству: у Авести *daēva-* значи искључиво ‘демон’.

Постоји мишљење да је реч **bogъ* код Словена попримила своје садашње значење под иранским утицајем. У сваком случају, има јасних трагова да је она у прасловенском значила и ‘удео, добро, срећа, богатстање’. То значење и данас се осећа у изведеницама праслов. **bogatъ* ‘обдарен срећом, благом’, **u-/ne-bogъ* ‘лишен среће, добра, блага’, чеш. *zboží* ‘роба’, пољ. *zboże* ‘жито’. Ова последња два облика своде се на колектив на *-ъје* од непосредног праслов. придева **sъ-bogъ* који се заједно са стинд. *su-bhāga-* и авест. *hubaya-* своди на праие. сложеницу **su-bhagos* ‘обдарен добрим уделом’. Сложени теоним праслов. **Da(dъ)bogъ* одражен у струс. *Даж(д)ьбогъ*, с.-х. *Да(ј)бог*, стпољ. **Dad-žbog* садржи, као други члан, реч **bogъ* пре у овом ранијем, него у њеном садашњем значењу, тј. тумачи се убедљивије као императивна сложеница ‘давалац богатства’ него као ‘бог–давалац’, и у том смислу могао би бити калк (превод) иран. речи *baga-*, настао у доба кад се код ове поред млађег и општијег значења ‘бог’ још осећала и етимолошка веза са глаголом ‘додељивати’.³⁵

Већ смо поменули да се праиндоевропски назив за бога реконструире као **deiǝos*. Он се изводи од такође праие. речи **diéus*, ген. *diéǝs* ‘(ведро, дневно) небо’, њиме је, дакле, бог означен као небеско биће у опреци према човеку који се означава као ‘земни’, **dhǵhem-on-* (и сл.), речју изведеном од **dhǵhōm*, ген. *dhǵhmés* ‘земља’.³⁶ Док се општесловенска реч **zempl’a* своди на тај ие. праоблик, стари назив за небо се очувао само у траговима, као што је реч **dъžd’ъ* ‘киша’ од **dus-diu-* дословно ‘не-ведрина (неба)’, уп. праслов. синоним **ne-vedro* и грчки антоним са сродним другим чланом *eudiā* ‘лепо, ведро време’, стинд. *su-divá-* п. ‘леп дан’ (праие. **h₁su-* ‘добро’ vs. *dus-* ‘лоше’).³⁷ Други траг наслутио сам својевремено у праслов. имену за биљку *Verbascum* **divizma* (> *divizna*). По мојој претпоставци, она би била тако названа по празнику свештене свадбе Земље и Неба који се светковао у доба њеног цветања, именом које је по структури тзв. копулативна сложеница **dъvi-z(ъ)ta* ‘Небо и Земља’ (тип *даниноћ*, рус. *Ивандамарья*), са блиском паралелом у староиндијском сложеном теониму *dyāvāks*□*āmā*

³⁵ Уп. ОС 23 д.

³⁶ Уп. 36МСФЛ 31/1988, 37 дд., за типологију ие. назива за «човека» *Глас САНУ* 394/2002, 123 д.

³⁷ За ову стару етимологију Вајана и Трубецког уп. скорије ЈФ 51/1995, 39, ОС 24 д.

‘Небо и Земља’ (замишљени као брачни пар), даље у гр. *Zeus Kthónios* ‘Небо (као супруг) Земље’. Старину словенског фитонима, а у извесној мери и ваљаност наведеног тумачења потврђује чињеница да је сазвучан назив за исту биљку посведочен почетком хришћанске ере у (иначе изумрлом) језику старих Дачана, као *diésema* ‘дивизма’, при чему се оба претпостављена дела сложенице такође препознају у ономастици трачко-дачко-фригијског комплекса (трач. *Dia-zenis* = гр. *Dio-génēs* од праие. **diu-/diu-* ‘небо’, трач. *Semélē* ‘богиња Земље’, фриг. *zemelōs* ‘људи’, дословно ‘земни’, од праие. **dhǵhem-* ‘земља’).³⁸

Од те речи за ‘небо’ изведени праие. назив за ‘бога’ праие. **deižos*, одражен у стинд. *devá-*, лат. *deus*, лит. *dievas*, није непосредно посведочен у прасловенском, где би гласио **divъ*, бар не у том значењу, али се сме са доста поуздања претпоставити у основи придева **divьjъ* који је најпре значио ‘божански’, а тек одатле ‘нељудски, дивљи’. Да се опозиција ‘дивљи’ : ‘питоми’ своди на ‘божански’ : ‘људски’ сведочи поређење сложених назива у словенском и балтијском, нпр. праслов. **divьja gošъ* ‘дивља гуска’ према летонском *dieva zuosis id.*, дословце ‘гуска бога’, затим хетитски израз *šiu-naš huitar* ‘животиње богова’, тј. ‘дивље звери’, где је први члан *šiu-* ‘бог’ од истог праие. корена **diu-*.³⁹

Има индикација да је и основна реч **divъ* ‘бог’ живела у прасловенском језику, али са деградираним значењем ‘демон’ као у случају авест. *daēva-*. Додуше, за јужнословенску реч *див* ‘горостас, дивљи човек, демон’ сматра се да је сразмерно позно дошла преко Турака из персијског, где се своди на исти предлог као и авест. *daēva-*, али постоје и њене сразмерно ране потврде, као србуг. *дивъ* XV в.; стар се чини и бугарски и македонски фолклорни термин *самодива*, а реч је, уосталом, рано посведочена и код источних Словена: струс. *дивъ* ‘демонско биће’ у Слову о полку Игореве, укр. *див* ‘митска птица’, клетва *щоб на тебе див прийшов*, рус. дијал. *див* ‘Урира еропс, злослутна птица; демон’. Занимљив паралелизам употребе представља јужнорус. дијал. *дивы*, мн. ‘причудливые фигуры выветривания, высотой до 4–6 м в виде меловых столбов, столов, скамеек. Отличают большие и малые дивы’,⁴⁰ с обзиром да се аналогна природна формација код Срба у Топлици назива *Бавоља варош*. Стога има основа да се говори о још прасловенској речи **divъ* ‘злодух’, било да се она даље тумачи као непосредно наслеђен праие. термин **deižos* или као веома ран иранизам.

³⁸ Подробно у ЈФ 51, 31 дд.

³⁹ Уп. ЗбМСФЛ 31, 45 д., где недостаје хетитски пример.

⁴⁰ *Словарь русских народных говоров* 8, 51.

Сада долазимо на други кључни термин обухваћен новосложеницом *богоштовје*. Глагол *итовати*, именица *пошта* раније су гласили *чтовати*, *почта* и своде се на праслов. глаголски корен **čьt-/čit-* који осим ‘уважавати’ значи и ‘бројати, читати’, па су одатле и именица **čьтъ* ‘бројање, убрајање’ > чак. *чат, чта* м. XVI в. ‘част, honor’, **ро-čьта* > *пошта*, сам глагол *читати*, праслов. **čisti, čьto*, изворно ‘рачунати’, као у познатом месту из старословенског трактата о писменима црногорца Храбра, где каже за Словене у доба пре мисије Тирила и Методија *ʀ5tami i r]zami ʁ5t]h i gataah* ‘помоћу црта и уреза рачунали су и гатали’. Још раније значење овог корена на праиндоевропском плану је ‘опажати’, уп. стинд. *cétati*, рф. *cikéta* ‘(пре-/рас-)познати, обратити пажњу на нешто’, авест. *čōiθ-/čīθ-* ‘познати’. Он се реконструира у три апофонска лика, од којих је нормална база **k^oeit-* дала праслов. *čit-*, нулска база **k^oit-* – праслов. **čьt-*, а *o*-база **k^ooit-* > праслов. **čēt-* у укр. дијал. *čimátися* ‘бринути се, дуго размишљати’, стпољ. XVI в. *catew/catwia* ‘част, поштовање, уважавање’, *catwić* ‘ценити, поштовати, уважавати’. Верујем да је одатле, пре него ли у вези са *читав* или са стслов. *цѣта* ‘новац’, елемент личних имена **čēt(o)-*, код нас посведочен у топонимији Херцеговине: *Ђетољуби* (од X в.) од ЛИ **Ц]тољуб*, *Нец(в)ијеће* (од XV в.) од ЛИ **Нец]т*.⁴¹

Међу изведеницама од овога корена најзанимљивија нам је с.-х. *част*, рус. *честь* итд. < праслов. **čьstь*, јер је посреди старо, још праиндоевропско образовање **k^oit-ti-*, одражено још у лет. *šķist* inf. ‘мислити’, стинд. *cít-ti-* f. ‘мишљење, увиђање’, авест. *čisti-* f. ‘исто’. Нека индоиранска значења ове речи ближе се појму ‘богоштовља’ или ‘вероисповести’, тако стинд. вед. *citti-* pl. ‘молитва’, нпр. RV III 3 (237), 3b: *vīprāso agniṃ mahayanta cītibhih* □ ‘песници (молитељи) Огња величају молитвама’, авест. *čisti-* f. ‘мисао, спознаја’, као члан тријаде са ‘реч’ (*ихда-*) и ‘дело’ (*šyaoθana-*), такође ‘верско открочење, убеђење’, нпр. Yasna 51, 18 *tqm čistīm ... v...r...ntē* ‘бира, опредељује се за ту веру (тј. Заратуштрино учење)’.

Дилема са којом се етимологија често суочава је она између полисемије и хомонимије, тј. да ли између сазвучних облика са сличним или блиским (или, у најмању руку, једно из другог изводивим) значењима постоји генетска веза, у смислу семантичког разгрананања једног истог корена, или је посреди случајно подударане, каткад и секундарно зближавање изворно различитих коренова, које називамо хомонимијом. Тај проблем поставља се и за евентуалну везу горе оцртане лексичке поро-

⁴¹ Уп. ОС 74 д.

дице праслов. *čьstь са речима као што су *cěna и *kajati. На праиндоевропској равни разликују се чак четири хомонимна корена:⁴²

*k^oei⁻¹ ‘опажати, пазити’, стинд. САУ¹: праслов. *čajati ‘очекивати, надати се’, гр. *tíein* ‘поштовати, указивати част’. Пре овамо него ли под *k^oei⁻⁴ спадало би стерп. *покојити* ‘уважавати, поштовати’ у примеру: *докле к живь митрополит, да слушаю и покок митрополита до нкгова живота* (исправа Ђурђа Бранковића, Стојановић хрис. б).

*k^oei⁻² ‘насллагати, гомилати’: стинд. САУ² ‘скупљати, ређати’, *cinóti*, авест. *vī-činaot*, гр. *poiéō* ‘чинити’, праслов. *činiti, *čimъ ‘поредак, ред, ранг’.

*k^oei⁻³ ‘казнити’, стинд. САУ³: *cáyate*, : авест. *kāy-*, *čimuan*□*t- čikaiiat* ‘треба да окаје’, *čithā* ‘покајање, поравнање’, *a-čaētar-* ‘онај који кажњава’, гр. *tínein* ‘плаћати’. Овамо би спадала важна именица праие. *k^ooinā > авест. *kaēnā* ‘казна, освета’, гр. *poiné* id. (из грчког лат. *poena*), лит. *káina* ‘цена, корист’, лет. *ciens* ‘част, пажња’, праслов. *cěna, премда се она дâ семантички везати и за *k^oei⁻¹ (крвна освета као питање части?).

*k^oei⁻⁴, *k^oiiē-* ‘лагодно мировати, бити спокојан’: лат. *quies* ‘спокој’, стперс. *šiyāti-š* ‘лагодност, задовољство’, праслов. *kojiti ‘умиривати, успокојавати; неговати’ у с.-х. *kojuti*: как си ме хранила, как си ме којила НП, слн. *kojiti*, слч. *kojit*, чеш. *kojiti*, глуж. *kojić*, пољ. *koic*), но укр. *koiti* ‘чинити (првенствено нешто лоше)’ пре од *k^oei⁻² (?).

Глагол праслов. *kajati, с.-х. *кајати, окајати* (*грехове, срамоту, дела*) изводио би се најпре од *k^oei⁻³ ‘казнити’, али у употреби као што је ‘извршавати освету, одмазду због нечије смрти, светити (некога), нпр.: Гази Турке, каје побратима НП пре се може изводити од *k^oei⁻¹ ‘(ис)поштовати’. Овамо би могло спадати и дијалекатско значење (у Црној Гори) *кајати* ‘бити у жалости поводом нечије смрти’: Ако буде рода господскога, кајаће ме годину данака НП Вук, Девојка највише “каје” (жали) мајку и сестру, а мање оца и брата (ГЛЕМ 1940, 15), *покајање* ‘туговање, жаљење, нарицање за мртвим’, али се ту не може искључити заједничко порекло са *којити* од *k^oei⁻⁴, и изворно значење ‘у(с)покојавати’ мртваца = *покојника* (одговарајућим обредним радњама), при чему би *каја-*

⁴² Уп. Бенвенист 281 дд.

ти према *којити* било итератив са дужењем коренског вокала попут (*на-*)*пајати* према *појити*, (*пре-*)*крајати* према *кројити*.

Кад је већ реч о *упокојавању*, најдрастичнији случај је, свакако, обредно упокојавање вампира. До у XX век по нашим забаченим крајевима откопавали би мртваца за кога би посумњали да се *вампири*, тј. устаје из гроба и узнемирава, пре свега, своју најужу породицу, пробадали га глоговим коцем и спаљивали. *Вампир* је једна од ретких речи којима је српски обогатио европске језике. У доба аустријске владавине у северној Србији 1718–1739. случај наводних вампира у Медвеђи код Трстеника узбудио је посредством бечке штампе Европу, и тако је српска реч ушла најпре у немачки (*Vampir*), а одатле у француски и енглески (*vampire*). Њена прасловенска старина чини се зајамчена поређењем облика буг. *вѣпир*, рус. *унырь*, чеш., слч. *upír* који претпостављају заједнички праслов. предлогак **ǫpyrъ* (**ǫpirъ*?). Од регуларних фонетских односа одступају пољ. *upiór*, које може бити позајмљено из источнословенског, као и сам наш облик на *вам-*, присутан на ширем јужнословенском плану. По претпоставци Уте Дукове, он би, као и рум. *vampir*, алб. *dhampir*, могао бити из новогрчког βάμπιρας које би са своје стране рефлектовало праслов. **ǫpyrъ* са очуваним назалом у првом слогу; аналогију за такву повратну позајмљеницу (типа с.-х. *astal* < мађ. *asztal* < слов. *stolъ*) из исте фолклорне сфере представљала би буг. реч *вѣрколѣк* < гр. βουρκολάκας < слов. **vьlkodlakъ* ‘вукодлак’.⁴³ Но распрострањеност облика *вампир* чини теорију о грецизму мало вероватном, а нерегуларно очување назалности на почетку речи објашњиво је и табуистичким разлозима.

У погледу изворног значења ове речи, а делом и њене прасловенске реконструкције, мишљења се разилазе. Традиционална етимологија која се може наћи у већини расположивих етимолошких речника⁴⁴ колеба се између извођења из неког турског језика, уз позивање на татарску реч *ибур* ‘митолошко биће, вештица и сл.’, и Брикнеровог тумачења речи као праслов. сложенице где би први члан био **ǫ-* ‘не-’ као у **ǫ-rodъ* ‘слабоуман, јуродив’, а други – глаголски корен *pyr-* ‘летети’, који се још претпоставља у праслов. називу за лептира **neto-pyrъ* ‘лепир < ноћни летач’. Једно новије тумачење, остајући при схватању првог члана као негације, у другоме делу сложенице виде глаголски корен ‘дувати’ (наше *пирити*), тако да би се вампир тако звао зато што је ‘на-

⁴³ Балканско езикознание 20/1977, 108.

⁴⁴ Уп. Skok III 564, Фасмер IV 165.

дувен (од посисане крви)'.⁴⁵ Бориш, напротив, реконструираше **vь-pirь* као помен *agentis* од **vь-pirati*, **vь-рѣrati* 'упирати се' и претпоставља изворно значење 'онај који се *упире*, тј. забија, у тело (да би испио крв)'.⁴⁶ Коначно, Т. Б. Лукинова претпоставља **φ-pyrь* 'неспаљен', где би други члан био сродан са чеш. *pyř* 'жеравица', пољ. *perz(yna)*, рус. *пырей*, с.-х. (*y-/pac-*)*niriti*, *nirjati*, дљуж. *pyriś*, гљуж. *pyrić* итд.⁴⁷ Ова етимологија чини ми се најприхватљивија и са формалне стране, јер би словенска реч имала тачан пандан у стгр. *ápyros* 'без ватре (о обреду)', свдећи се заједно са њом на праие. *(*o*)*n-pūros*, и у семантичком погледу. Наиме, у доба док је нормалан погребни обред била кремација, а не сахрањивање у земљу, веровало се да душа мртваца који није спаљен не може напустити тело и отићи на онај свет, тј 'упокојити се'. Таква ситуација пружа најбоље објашњење зашто вампир устаје из гроба и малтретира првенствено своју најближу родбину, подсећајући је на изостанак обредне радње коју је пре свега она била дужна да обави.⁴⁸

И у поменутом називу за лептира склон сам да претпоставим исти други члан у значењу 'ватра', полазећи од изворног облика **let-pyrь*, где би у првом делу био корен глагола **let-ěti* (уп. лит. атем. *lėkti*). Одатле се метатезом и упрошћењем изводе с.-х. и буг. *ленир/ленмур* и *ленир*, а тематизацијом и табуистичким преосмишљањем првог члана (као у **medvědъ* > **nedvědъ*) севернословенски **netopyrь*; тако схваћена, реч би се изворно односила на ноћну лептирицу која лети на ватру, и у којој народна празноверица, одсликана, између осталог, у познатој Глишићевој приповеци "После деведесет година", види отеловљење вампира, који, с обзиром на горе речено, такође има разлога да хрли ка ватри.⁴⁹

Ватра је уопште од прворазредне важности у религији и култу древних Индоевропљана, па се тиме може објаснити и термилошка разуђеност овога појма. У прасловенском основна реч била је **ognь*, али је поред ње, видели смо, постојао и синоним **pyr-* 'ватра', сродан са хет. *pahhur*, гр. *pyr*, *pyrós*, умбр. *pir*, јерм. *hur*, стир. *úr*, тох. А *por* /*puwar*, ствнем. *fiur*, нем. *Feuer*, енгл. *fire*, све 'ватра'. Што се тиче наше речи *ватра*, она је, у том значењу, јужнословенска (среће се још у маке-

⁴⁵ K. Moszyński, *Kultura ludowa Słowian* II 2, Warszawa 1967, 616; H. Popowska-Taborska (у:) *Славянские этюды*, Москва 1999, 373–378.

⁴⁶ W. Boryś, *Prefiksacja imienna w językach słowiańskich*, Wrocław 1975, 159.

⁴⁷ *Этимология* 1984, 123.

⁴⁸ М. Рачева, *Этимология 1994–1996*, 84 дд., са једне стране, прихвата ову етимологију, а са друге претпоставља да се праслов. **φ-pyrь* 'неспаљен' укристило са турцизмом у значењу 'незасити прождрљивац; злодух'.

⁴⁹ Уп. SEB 2/2003, 275.

донском и бугарском), а на ширем словенском простору показује ограничену распрострањеност карактеристичну за тзв. карпатизме: укр. *vámpa* ‘огњиште’, чеш. дијал., слч. *vatra*, пољ. дијал. *watra*. По некима, тај словенски дијалектизам потиче, заједно са рум. *vatră*, од алб. *votrë/vatrë*, па су га лутајући пастири са Балкана пренели у подручје Карпата. Но могућа су и другачија објашњења, да је, обратно, албанска реч, као и румунска, позајмљена из словенског, или да је прасродна са словенском. Против прасловенске старине речи *vámpa* говорила би чињеница да се она као таква не јавља у старијим писаним изворима, али је већ у староцрквенословенском забележен од ње изведен глагол *obatrīti sa* ‘распалити се’, одакле можда декомпозицијом с.-х. *batpumi* ‘храбрити’ (< *‘распаљивати’).⁵⁰ На индоевропском плану, иста реч постоји још у иранском, стиран. *ātar-/āθr-* ‘ватра, бог ватре’ као супституција за индоирански термин *agni-* који је остао и као апелатив и као теоним у употреби старих Индијаца, а прасродан је са праслов. **ognь*, лит. *ugnis*, лат. *ignis*. Ту се, дакле, ради о сличној лексичкој иновацији старих Иранаца изазваној неком култном опозицијом као у горе изложеном случају речи за ‘бога’,⁵¹ па би и (додуше, делимично) распрострањење речи **vatra* код Словена могло ићи на рачун иранског језичког и религијског утицаја.

Ако се ова запажања обједине, добија се могућност да се словенска лексика из области религије посматра на две хронолошке равни, од којих она дубља, коју смо условно назвали Прасл(овенски) I, показује подударности са конзервативнијим староиндијским доменом, које се заправо свде на чување праиндоевропског стања, а она плића, познија, заједничке иновације са иранским доменом:

	‘ватра’	‘бог’ vs. ‘демон’	‘небо’ vs. ‘земља’
Стинд.	<i>agní-</i>	<i>devá- : ásurá-</i>	<i>dyauh□ : ks□am-</i>
Праслов. I	* <i>ognь</i>	* <i>divъ (: bēsъ?)</i>	* <i>dьv-/d’ev- : zem-</i>
СТИРАН.	<i>ātar-</i>	<i>baga-/ahura- : daēva-</i>	<i>nabah- : zam-</i>
Праслов. II	* <i>(v)atra</i>	* <i>bogъ : *divъ</i>	<i>nebo, -ese : zeml’a</i> ⁵²

⁵⁰ А не из мађарског, како се то досад мислило, уп. ЈФ 56/2000, св. 1–2, стр. 605 д.

⁵¹ Вероватно у вези са прихватањем или одбацивањем спаљивања мртвих: у културама где је оно у старини било уобичајено, реч за ‘ватру’ је **ōgnis*, док је код старих Иранаца зороастризам изричито забрањивао кремацију као скрнављење светог огња. Више о томе у следећем, 9. броју часописа «Кодови словенских култура».

⁵² Сама реч праслов. *nebo*, авест. *nabah-* је стара праиндоевропска, али у значењу ‘облак’, док је значење ‘небо’ заједничка иранско-словенска иновација.

Прасловенска ритуална терминологија ватре садржи још неке реликте које сам покушао да осветлим у низу радова. Тако прасловенски назив за црну топопу **oghǫdь/*agǫdь* везујем са стиндијском сложеницом *agnīdh-/agnim-indhā-* ‘свештеник који пали (*i(n)dh-*) ватру (*agnī-*)’. Дрво црне тополе карактеристично је по томе што споро гори, па се користило за потпалу и пренос ватре (данас се од њега праве палидрвца).⁵³ Исти глаголски корен као у другом делу ове заједничке староиндијске и словенске сложенице, праие. **aidh-/idh-* ‘палити’, био би у праслов. **ěstēja* ‘уста пећи’, првобитно изведеница **āistēiā-* ‘огњишни’, упоредива са гр. дор. *histiā-*, јон. *histiē* ‘огњиште’, од непосредне глаголске именице **idh-ti-* ‘паљење’. Такође се у речима **jьs-kra/*ēs-kra* ‘искра’ и **kr-ěsъ* ‘обредна ватра’ могу препознати сложенице са обрнутим редоследом истих чланова (уп. у ономастици *Славо-мир* : *Миро-слав*), где би један елемент био **ēs-/*jьs-* као рефлекс сигматске основе **(a)idhs-* < **aidhos-/aidhes-* п. од горе помињаног корена ‘палити’, одражене у гр. *aīthos* п. ‘пожар’, стинд. *édhas-* п. ‘огревно дрво’, а други **k^oer-/k^or-* везујем са **kur-* ‘(огањ) чинити’ у лит. (*ūgni*) *kūrti*, слов. **kuriti* ‘палити’ поред с.-х. *čarati* (*vampy*).⁵⁴

*

У ова два предавања нисмо могли говорити ни издалека о свим словенским терминима од културноисторијског значаја, а још мање покушати да на основу лексике реконструишемо иоле целовиту слику прасловенске културе: такав подухват био би предмет далеко обимније синтезе. Оно што смо, надам се, успели, јесте да на извесном броју одабраних примера сагледамо сложеност и интердисциплинарну повезаност етимолошких истраживања прасловенског лексичког фонда. При том смо се више пута осведочили како и наизглед етимолошки проблематичне речи постају проблеми у тренутку када покушамо да прецизније објаснимо њихову структуру, а нарочито када са формалне анализе пређемо на питања њихове изворне семантике. До сувислих претпоставки и прихватљивих решења долазили смо, по правилу, ширењем перспективе на сродне, индоевропске језике и њеним продубљивањем према хипотетичном прајезику из којег су се сви они развили. Ни тако широк видокруг словенске етимологије, оцртан генетским везама прасловенског језика, не може се сматрати апсолутно довољним и конач-

⁵³ Уп. КСК 1/1996, 23 дд., ОС 41 д., СЕВ 2/2003, 272.

⁵⁴ Уп. СЕВ 2/2003, 273 дд. Овамо би, по мом мишљењу, спадао и праслов. назив **kurь, *kurьсь* ‘penis’, изворно назив за “мушко” дрвце за извођење “живе” ватре, а не, како се то обично мисли, метафора ‘петао’, уп. КСК 4/1999, 131 дд.

ним. За сагледавање сваке појаве, па и порекла и историје појединих речи, идеалан је најшири, универзални контекст, који би нам не само омогућио увиђање евентуалних дубљих етимолошких повезаности (у смислу тзв. “ностратичке теорије”), него и пружио типолошке моделе из несродних језика какви могу бити драгоцени за интерпретацију архаичних индоевропских термина, укључујући и словенске. Напредак у компаративном изучавању других језичких породица, а поготову у реконструкцији њихове изворне лексике и њеног развоја, омогућиће индоевропеистима да у што већој мери остварују такве увиде.⁵⁵

⁵⁵ Поменућу дугорочни међународни пројекат “Атласа европских језика” (Atlas Linguarum Europae, скраћено ALE), у склопу којег се картографирају и етимолошки коментаришу називи за одабране појмове у свим европским и извесном броју азијских језика, како индоевропских, тако и неиндоевропских (угрофинских, уралоалтајских и др.). Такви монографски прикази између осталог омогућују проницање у универзалне мотивације именовања, које често остају скривене ако се поједини назив посматра само у оквиру датог језика. Више о овом пројекту у следећем, 60. броју ЈФ.

СКРАЋЕНИЦЕ

- Абаев:** В. И. Абаев, *Историко-этимологический словарь осетинского языка I–IV*, Москва/Ленинград 1958–1989.
- Бенвенист:** Е. Бенвенист, *Речник индоевропских институционалних термина*, прев. и доп. А. Лома, Ср. Карловци / Н. Сад 2002.
- БЕР:** *Български етимологичен речник*, София 1971–.
- Гамкрелидзе/Иванов:** Т. В. Гамкрелидзе / В. В. Иванов, *Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры*, I–II Тбилиси 1984.
- ЗМСФЛ:** *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, Нови Сад.
- ЈФ:** *Јужнословенски филолог*, Београд.
- КСК:** *Кодови словенских култура*, Београд.
- ОС:** Етимолошки одсек Института за српски језик САНУ, *Огледна све-ска*, Београд 1998.
- РСА:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика Српске академије наука и уметности*, Београд 1959–.
- СДЗб:** *Српски дијалектолошки зборник*, Београд.
- Фасмер:** М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка I–IV*, перевод и дополнения О. Н. Трубачев, Москва 1986–1987.
- ЭССЯ:** *Этимологический словарь славянских языков*, ред. О. Н. Трубачев, Москва 1974–.

*

- Bailey:** H. W. Bailey, *Dictionary of Khotan Saka*, Cambridge 1979.
- Bezljaj:** Fr. Bezljaj, *Etimološki slovar slovanskega jezika*, Ljubljana 1977–.
- Buck:** C. D. A. Buck, *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages: A Contribution to the History of Ideas*, Chicago 1949, репринт 1988.
- ЕІЕС:** J. P. Mallory / D. Q. Adams (eds.), *Encyclopedia of Indo-European Culture*, London/Chicago 1997.
- ЕWA:** M. Mayrhofer, *Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischen I–II*, Heidelberg 1986–1996.
- FHRS:** C. H. Meyer, *Fontes historiae religionis Slavicae*, Berolini 1931.
- KEWA:** M. Mayrhofer, *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch des Altindischen, I–IV*, Wiesbaden 1956–1980.
- Nilsson:** M. P. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion I–II*, München 1955.
- Pokorny:** J. Pokorny, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Bern/München 1959.
- Schmitt:** R. Schmitt, *Dichtung und Dichtersprache in indogermanischer Zeit*, Wiesbaden 1967.

Schrader/Nehring: O. Schrader, *Reallexikon der Indogermanischen Altertumskunde*, hrgg. von A. Nehring, I–II Berlin 1917–1929.

SEB: *Studia Etymologica Brunensia*, Brno/Praha.

Ślawski: Fr. Ślawski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1952–.

SP: *Słownik prasłowiański*, red. Fr. Ślawski, Kraków 1974–.

Индекс језик

авест. – авестијски
 азерб. – азербејдански
 алб. – албански
 балт. – балтски
 блр. – белоруски
 буг. – бугарски
 вед. – ведски
 герм. – германски
 глуж. – горњолужички
 гот. – готски
 гр. – грчки
 гр. дор. – грчки дорски
 гр. јон. – грчки јонски
 длуж. – доњолужички
 енгл. – енглески
 ие. – индоевропски
 иран. – ирански
 истсл. – источнословенски
 ит. – италски
 јагноб. – јагнобски
 јерм. – јерменски
 кипч. – кипчачки
 лат. – латински
 лет. – летонски
 лит. – литвански
 мађ. – мађарски
 мак. – македонски
 нем. – немачки
 нперс. – новоперсијски
 осет. – осетски
 парћ. – парћански
 полов. – половецки
 пољ. – пољски
 праие. – праиндоевропски

праслов. – прасловенски
 рум. – румунски
 рус. – руски
 с.-х. – српско-хрватски језик
 слов. – словенски,
 слн. – словеначки
 слч. – словачки
 согд. – согдијски
 србуг. – средњобугарски
 срп. – српски
 срперс. – средњоперсијски
 ствнем. – старовисоконемачки
 стгр. – старогрчки
 стинд. – староиндијски
 стир. – староирски
 стиран. – староирански
 стисл. – староисландски
 стперс. – староперсијски
 стпољ. – старопољски
 стпрус. – старопруски
 струс. – старосруски
 стсл. – старословенски
 стсрп. – старосрпски
 тох. – тохарски
 трач. – трачки
 тур. – турски
 ујг. – ујгурски
 укр. – украјински
 умбр. – умбријски
 фр. – француски
 фриг. – фригијски
 хет. – хетитски
 хом. – хомерски
 хотан. – хотански
 чак. – чакавски
 чеш. – чешк